

УДК 911.375.2

Вальчук-Оркуша О.М.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Ґрунтові дороги як своєрідні ландшафтні комплекси

Розглянута проблема дослідження ґрунтових доріг як своєрідних ландшафтних комплексів у структурі не лише дорожніх, але й загалом антропогенних ландшафтів. Серед ознак, що виокремлюють ґрунтові дороги з межі інших дорожніх ландшафтів – широке розповсюдження, значна протяжність при невеликій ширині, безвитратність, екологічність, тривалість функціонування, естетичність. Відзначено, що різноманіття ґрунтових доріг зумовлене не лише їх приуроченістю до відповідного типу місцевостей, але й належністю до того чи іншого класу антропогенних ландшафтів. Показано, що серед ландшафтних комплексів «ґрунтові дороги», особливе значення мають і наведена характеристика сільських польових та лісових доріг, розроблена та обґрунтована типологія ґрунтових доріг, запропонована класифікація ґрунтових доріг у якості сімейства, під сімейства і роду урочищ, що має суттєве значення для їх подальших досліджень і раціонального використання.

Ключові слова: дорожні ландшафти, ґрунтові дороги, сільські, польові та лісові дороги, ознаки, типологія, раціональне використання.

Вальчук-Оркуша О.Н. Грунтовые дороги как своеобразные ландшафтные комплексы. Рассмотрена проблема исследования грунтовых дорог как своеобразных ландшафтных комплексов в структуре не только дорожных, но и в целом антропогенных ландшафтов. Среди признаков, выделяют грунтовые дороги с пределы других дорожных ландшафтов – широкое распространение, значительная протяженность при небольшой ширине, беззатратность, экологичность, устойчивость функционирования, эстетичность. Отмечено, что многообразие грунтовых дорог обусловлено не только их приуроченностью к соответствующему типу местностей, но и принадлежностью к тому или иному классу антропогенных ландшафтов. Показано, что среди ландшафтных комплексов «грунтовые дороги», особое значение имеют и приведена характеристика сельских полевых и лесных дорог, разработана и обоснована типология грунтовых дорог, предложена классификация грунтовых дорог в качестве семейства, под семейства и рода урочищ, что имеет существенное значение для их дальнейших исследований и рационального использования.

Ключевые слова: дорожные ландшафты, грунтовые дороги, сельские, полевые и лесные дороги, признаки, типология, рациональное использование.

Valchuk-Orkusha O.M. Unpaved roads as a kind of landscape complexes. The problem of the study of dirt roads as unique landscapes in the structure of not only traffic, but generally man-made landscapes. Among the features that distinguish dirt roads with other road landmark landscape – widespread, a significant length with a small width, bezvytratnist, environmental friendliness, durability performance, aesthetics. It is noted that the diversity of dirt roads due not only to their affinity to the respective type localities, but belonging to a particular class of man-made landscapes. It is shown that among landscapes "dirt roads", are of particular importance and the characteristics of rural field and forest roads, developed and substantiated typology of dirt roads, dirt roads proposed classification as a family, in the family and clan boundaries, which is essential for their further research and management.

Keywords. Road landscapes, dirt roads, rural, field and forest roads, signs, types, efficient use.

Наявність проблеми. Роль та значення доріг у житті та діяльності людей ні в кого не викликає сумнівів, однак їх дослідженням ще не приділено достатньої уваги. Поки що детальніше пізнана історія формування, ландшафтна структура та проведена загальна класифікація дорожніх ландшафтів, зародження і функціонування яких зумовлено автомобільним транспортом. Майже поза увагою науковців залізничні ландшафти, ландшафти, що формуються у процесі будівництва і функціонування ліній електропередач, різноманітних трубопроводів тощо. Випали з поля зору ландшафтознавців й ґрунтові дороги, хоча їх протяжність, різноманіття, структура та значення у будь-якому регіоні України не завжди другорядна. Цим

зумовлена актуальність їх дослідження, що направлене на раціональне використання ґрунтових доріг як своєрідних ландшафтних комплексів та їх оптимізацію.

Аналіз опублікованих праць. Дорожніми ландшафтами географи зацікавилися лише на початку 70-х років ХХ ст. [4]. За минулі 40 років опубліковано низку праць, серед яких переважають дослідження ландшафтів автомобільних доріг [2, 3].

Наведений аналіз показує, що ґрунтовим дорогам як своєрідним ландшафтним комплексам, приділялась увага лише в процесі дослідження інших дорожніх ландшафтів, однак детального їх вивчення не проводилось.

Мета дослідження. На матеріалах польових ландшафтознавчих вишукувань показати різноманіття ландшафтних комплексів «ґрунтова дорога», дослідити їх структуру та запропонувати можливі шляхи їх раціонального використання та збереження.

Результати дослідження. Серед науковців, зокрема, шкіл класичного ландшафтознавства, відношення до ґрунтових доріг, як своєрідних ландшафтних комплексів, неоднозначне, іноді навіть скептичне. Невипадково на жодних ландшафтознавчих картах, включно і дрібномасштабні, ґрунтові дороги не показані. Серед інших карт, заслуговують на увагу топокарти, особливо для військових потреб, де ґрунтові дороги подані з мінімальною інформацією про них. Немає й детальних описів ґрунтових доріг, не всіх звичайно, а хоча би окремих регіонів. Причин такої стабільної неуваги науковців до ґрунтових доріг кілька; однак переважає те, що ці дороги здебільшого тимчасові («сьогодні є – завтра немає» – із анкет опитування) і затрати на їх функціонування мінімальні. Це зовсім не відповідає дійсності тому, що ґрунтові дороги, як своєрідні ландшафтні комплекси, мають притаманні лише для них ознаки, часто унікальні. Серед ознак, що виокремлюють ґрунтові дороги серед інших дорожніх ландшафтів, такі:

– *широке розповсюдження.* Ґрунтові дороги є навіть там, де автомобільні й залізничні важко, або взагалі неможливо збудувати. Мабуть, немає жодної країни у світі, в структурі дорожніх ландшафтів якої не було б ґрунтових доріг. Вони стали настільки звичними, що їх інколи й не помічаємо;

– *значна протяжність при невеликій ширині.* Важко, хоча й потрібно, підрахувати загальну довжину ґрунтових доріг й, відповідно, площу яку вони займають. Можна лише передбачити, що одержані дані будуть значно «соліднішими», ніж довжина і площа сучасних автомагістральних доріг та залізниць разом взятих;

– *безвитратність.* Ґрунтові дороги не будують, їх прокладають у необхідних напрямках. Коштів на подальшу експлуатацію ґрунтових доріг не потрібно. Однак, ніхто ще не підрахував економічного ефекту від їх експлуатації, навіть у порівнянні з тими «клаптиками» асфальтованих та гравійних доріг, що функціонують серед сільсько- і лісогосподарських ландшафтів;

– *екологічність.* Безперечно, що порівнювати екологічний стан, наприклад, автомобільних магістралей і ґрунтових доріг – некоректно. Роль автомобілів у сучасному формуванні та функціонуванні ґрунтових доріг постійно зростає, однак головне значення для їх розвитку має гужовий транспорт, транспорт, що не потребує пального;

– *тривалість функціонування.* На перший погляд, ґрунтові дороги недовговічні. Їх інколи, особливо на схилах та вододілах, «переносять» з одного місця на інше, ґрунтові дороги часто змінюють свій напрям і це формує відношення

до них, як до тимчасових доріг. Однак, навіть покинуті ґрунтові дороги упродовж століть залишають свій слід у ландшафтах. Про це у подальшому, тут лише зазначимо, що на аерофотознімках чітко помітні сліди античних доріг, які з'єднували Ольвію із зовнішнім світом. Зараз їх на поверхні немає. Ці дороги розходились від двох вузлів (воріт) і поступово зникали віддаляючись від міста;

– *естетичність*. Не часто з'являється бажання пройтися босоніж автомобільною трасою, гравійною або викладеною каменем, дорогою. Така ж прогулянка польовою дорогою викликає справжнє задоволення. При цьому на фоні гарних краєвидів, майже в абсолютній тиші, лише пісня жайворонка, аромати польових трав та хліба. Мабуть, необхідно розглядати й психологічне та лікувальне значення ґрунтових доріг.

Наведені ознаки виокремлюють ґрунтові дороги як своєрідні ландшафтні комплекси в структурі дорожніх. Це необхідно враховувати у процесі подальших їх досліджень та деталізації наявної схеми класифікації дорожніх ландшафтів [2]. У поки що єдиній і достатньо обґрунтованій схемі класифікації дорожніх ландшафтів, ґрунтові дороги виділено в окремий варіант зонально-аонального типу підкласу шосейних дорожніх ландшафтів [3]. Подальша їх класифікація передбачає розгляд ґрунтових доріг за типами місцевостей та видами у відповідності з ґрунтово-рослинним покривом. Характеристика дорожніх ландшафтів загалом за типами місцевостей, частково наведена, ґрунтові дороги – не розглянуті.

Польові дослідження ландшафтних комплексів «ґрунтові дороги» показують, що їх різноманіття зумовлене не лише приуроченістю до відповідного типу місцевостей, але й належністю до того чи іншого класу антропогенних ландшафтів. Особливо виокремлюються ґрунтові дороги в сільських, сільськогосподарських та лісогосподарських ландшафтах. Вони є також в структурі міських і містечкових, промислових, рекреаційних та інших класах антропогенних ландшафтів.

Сільські ґрунтові дороги завжди доглянуті, їх частіше вирівнюють й підсипають різноманітними будівельними матеріалами, гравієм, що поступово змінює їх ґрунтове покриття та повністю знищує характерний для ґрунтових доріг рослинний покрив. На особливу увагу заслуговують сільські дороги на схиловому типі місцевостей, зокрема прокладені у легкорозчинних та розмивних породах – лесах, лесоподібних суглинках, різноманітних глинах та пісках, іноді навіть вапняках, крейді тощо. На схилах ґрунтові дороги концентрують у своїх коліях атмосферні опади і сприяють розвитку похідних форм рельєфу: рівчаків і ярів. У процесі подальшого вирівнювання цих ерозійних форм, поступово поглиблюється в породах і сама дорога. На схилах формуються дорожні мікроканьйони глибиною до 3-5 м.

Польові дороги. Під такою назвою відомі всі ґрунтові дороги в структурі сільськогосподарських ландшафтів. У порівнянні із сільськими, функціонування польових доріг не підтримується постійно тому, що їх інтенсивно використовують лише під час активних польових робіт – весною та осінню. Їх мережа щільніша серед польових (звідси й назва) ландшафтів. Ширина, здебільшого не обмежена, хоча рідко перевищує 3-4 м. Там, де формуються вибоїни та час від часу збираються атмосферні опади, дорога поступово заболочується і цю її ділянку «переносять». Формуються дві, інколи й три, колії, а ширина такої ґрунтової дороги збільшується у 2-3 рази (до 10-12 м).

За освітленням, вітровим режимом та кількістю опадів польові дороги майже не відрізняються від прилеглих сільськогосподарських ландшафтів. Суттєво виокремлюється їх ґрунтовий та рослинний покрив. Ґрунти не лише

ущільнені, але й змінюється їх структура, вони зазнають впливу площинної та лінійної ерозії, а в поліських районах ґрунтовий покрив знищується повністю і піщані відклади на дорогах зазнають подальшої швидкої руйнації. Це призводить до заглиблення доріг, зокрема в дюни, до 1-2 м. Рослинний покрив польових доріг представлений переважно пирієм повзучим (*Elytrigia repens*), подорожником великим (*Plantago major*), подорожником середнім (*Plantago media*) та кульбабою лікарською (*Taraxacum officinale*). На узбіччях польових доріг переважає різно-трав'я та бур'янові асоціації із видів характерних для прилеглих полів та пасовищ.

Лісові дороги. У лісах ґрунтові дороги не рідкість. Вони часто оконтурюють лісові квартали, прокладаються для вивезення лісу, між селами та хуторами, що примикають до лісу, а інколи й просто місцевими жителями для проїзду до лісового озера або річки. На відміну від сільських і польових, лісові ґрунтові дороги затінені, «привітрювання» тут незначне і вони вологіші. На лісових дорогах частіше зустрічаються вибоїни, здебільшого зволожені або заболочені, що суттєво утруднює проїзд навіть гужового транспорту. Зміна напрямку або «перенесення» лісових ґрунтових доріг завжди проблематичні. Покинуті лісові дороги упродовж 3-5 років активно заростають типовими для лісу розташування видами дерев та чагарників.

Враховуючи наявні літературні та польові результати дослідження ґрунтових доріг Поділля, як ландшафтних комплексів, пропонуємо їх класифікацію, де всі ґрунтові дороги розглядаються умовно у якості сімейства урочищ (рис. 1). Можуть бути й інші класифікації ґрунтових доріг як

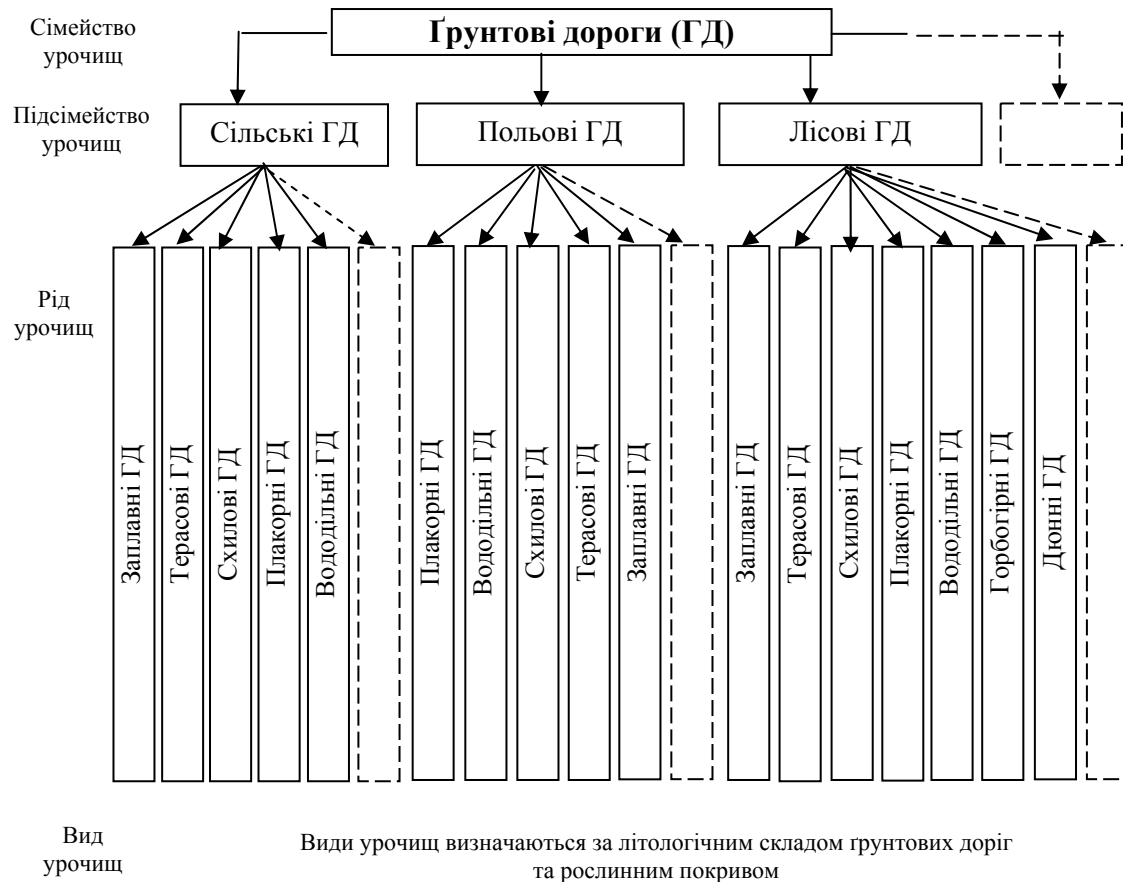

Рис. 1. Класифікація урочищ ґрунтових доріг Поділля

ландшафтних комплексів, зокрема за тривалістю функціонування, належністю до того чи іншого класу антропогенних ландшафтів, генезою тощо.

Висновок. Грунтові дороги мали, мають і будуть мати суттєве значення у господарській діяльності людей. Їх детальні дослідження давно назріли. Уже перші спроби пізнання ґрунтових доріг показали, що це не звичайні, як здавалося на перших порах, ландшафтні комплекси, а своєрідні дорожні ландшафти, що потребують не менше уваги, ніж інші антропогенні ландшафти. Особливе значення вони мають для функціонування селитебних, сільсько- і лісгосподарських, тобто каркасних і фонових антропогенних ландшафтів. У подальшому необхідні дослідження ґрунтових доріг, розробки схем їх типології та класифікації, можливостей поліпшення їх раціонального використання. При цьому не варто забувати не лише про практичне, але й гуманістичне значення ґрунтових доріг.

Література

1. Бабков В.Ф. Ландшафтное проектирование автомобильных дорог / В.Ф. Бабков. – М.: Транспорт, 1980. – 189 с.
2. Денисик Г.І. Антропогенне ландшафтознавство Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
3. Денисик Г.І. Дорожні ландшафти Поділля // Г.І. Денисик, О.М. Вальчук. – Вінниця: Теза, 2005. – 178 с.
4. Мильков Ф.М. Человек и ландшафт / Ф.М. Мильков. – М.: Мысль, 1973. – 222 с.
1. Babkov V.F. Landschaftное проектирование avtomobilnyh dorog / V.F. Babkov. – M.: Transort, 1980. – 189 s.
2. Denysyk G.I Antropogenni landashafty Pravoberezhnoi Ukrainy / G.I Denysyk. – Vinnytsya: Arbat, 1998. – 292 s.
3. Denysyk G.I Dorozni landshafty Podillyay / G.I Denysyk, O.M. Valchuk. – Vinnytsya: Teza, 2005. – 178 s.
4. Milkov F.M. Chelovek I landshaft / F.M. Milkov. – M.: Mysl, 1973. – 222 s.

Подано до редакції 10.04.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Ю.В. Яценцюк

УДК 911.3

Антонюк О.О.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Структура белигеративних ландшафтів Поділля

Спираючись на попередні дослідження воронезьких і тамбовських географів з даної тематики, праці науковців Вінницького педуніверситету, на частково розроблену Денисиком Г.І. класифікацію белигеративних ландшафтів, зроблена спроба виділити основні типи ландшафтів, виокремити переважаючі типи місцевостей з притаманними їм типами белигеративних ландшафтних ділянок та урочищ в структурі антропогенних ландшафтів Поділля. В результаті комплексних досліджень в структурі белигеративних ландшафтів Поділля виокремлено два їх зональних типи – лісопольовий і поліський. Відповідно до географічного положення, на Поділлі переважають белигеративні ландшафти лісопольового типу. В їх структурі виокремлено три типи місцевостей з притаманними типами белигеративних ландшафтних ділянок та урочищ. Описані такі основні типи місцевостей: стародавніх оборонних споруд, укріплених поселень, виокремлених валів, оборонних ліній і основні елементи їх ландшафтної структури, дана характеристика їх сучасного стану. Визначені особливості формування поліського зонального типу ландшафтів, що представлений двома розірваними між собою ареалами: власне Поліссям і Подільськими поліссями. Виділені ознаки, які вирізняють белигеративні ландшафти поліського типу з-поміж ландшафтів лісопольового типу.

Ключові слова: белигеративний ландшафт, місцевість, ландшафтна структура, оборонні місцевості, укріплені поселення, оборонні рови, вали, ескарпи, Троянові вали, сторожові кургани, оборонні лінії, оборонні вузли.

Antoniuk O.O. Structure of the fortification landscapes of Podillya. The article aims to explore the structure of the fortification landscapes. Based on previous research on the subject and partly developed by Denysyk G.I. classification of the fortification landscapes, is made an attempt to identify the main types of landscapes, identify the prevailing types of terrain, with their inherent fortification landscaped areas and staws in anthropogenic structure of Podillya landscapes. As a result of comprehensive research in the structure of fortification landscapes of Podillya, two zonal types ara distinguished - Lisopolovyy and Poliskiy. The basic types of locations are discribed: the ancient fortifications, fortified settlements, the stanghened shaft, defensive lines and basic elements of landscape structure. Features of formation of Polissya zone type landscapes are difined in the artikle.

Keywords: fortification landscape, terrain, landscape structure, defensive terrain fortified settlements, defensive ditches, ramparts, scarps, trojans shafts, watch mounds, defensive line, defensive units.

Антонюк Е.А. Структура белигеративных ландшафтов Подолья. Опираясь на предыдущие исследования воронезских и тамбовских географов по данной тематике, труды ученых Винницкого педуніверситета, на частично разработанную Денисиком Г.И. классификацию белигеративных ландшафтов, предпринята попытка выделить основные типы ландшафтов, преобладающие типы местностей с присущими им типами белигеративных ландшафтных участков и урочищ в структуре антропогенных ландшафтов Подолья. В результате комплексных исследований в структуре белигеративных ландшафтов Подолья выделены два их зональных типа – лесопольовой и полесский. На Подолье преобладают белигеративные ландшафты лесопольового типа. В их структуре выделены три типа местностей с присущими типами белигеративных ландшафтных участков и урочищ. Описаны основные типы местностей: древних оборонительных сооружений, укрепленных поселений, отделенных валов, оборонительных линий и основные элементы их ландшафтної структуры, дана характеристика их современного состояния. Определены особенности формирования полесского зонального типа ландшафтов, который представлен двумя разорванными между собой ареалами: собственно Полесьем и Подольскими полесьями. Отмечены особенности формирования и развития полесского типа белигеративных ландшафтов.

Ключевые слова: белигеративный ландшафт, местность, ландшафтная структура, оборонительные местности, укрепленные поселения, оборонительные рвы, вали, эскарпы, Трояновы вали, сторожевые курганы, оборонительные линии, оборонительные узлы.